

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARINDAN
VII. SERİ—Sa. 51

ABDÜLKADİR İNAN

MAKALELER ve İNCELEMELER

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1968

ORTA TÜRK DESTANLARI VE KIRIM

I

Emel Mecmuası 1930,
sayı : 22 (Birinci yıl)

Karakalpak, Kazak - Kırgız, Başkurt, Sibirya - Tobol ve Baraba gibi orta Türklerde Altın - ordu ve Kırım şevketi ve onların sukut devrinde zuhur eden büyük tarihî vak'aların hâtıraları türlü kahramanlar adını taşıyan (Aksak Timur, Edige ve Toktamış, Ertargın, Kara - Kıpçak, Koblandı, Orak - Mamay, Çora Batır, Adil Sultan gibi) destanlarda terennüm olunur. Şüphe yoktur ki bu destanlar esas itibariyle eski Türklerin millî destanlarının son tarihî vak'alarını içine aldıkları yeni şekillerden ibarettir. Tarihî kahramanların ismi etrafında toplanarak bir destan teşkil eden bu unsurlar tahlil edilerek, tarihî vak'alar ayrılırsa metolojik fabller, kahramanlara isnad edilen merasim ve an'aneler islâmdan evvelki unsurlardan ibaret olduğu anlaşılıyor. Meselâ en bariz bir surette tarihî olan Edige ve Toktamış destanındaki Edige'nin cedd-i âlâsı Baba tükü saçlı Aziz menkıbesi, Edige'nin mânevî bir kuvvete ve kudrete malik olması, arkadaşları için *bayalı* otu yakıp cenaze merasimi yapacağını söylemesi, at kurbanı, kurban için mahsus renkli sarı başlı koç meseleleri, hep islâmdan evvelki destana mahsus unsurlardır.

"Çora Batır" destanının Kazak - Kırgız rivayetlerinin birinde Narik Bey'in karısı dedi ki: Deveden buğra, yıldıdan aygır, sığırdan öküz, koyundan koç keselim, Tanrı'dan bir evlât isteyelim¹ deniliyor ki, "Oğuznâme" de de Dirse Han'ın karısı aynı sözleri söylüyor².

Orta Türklerde muhafaza edilen destanlarda Kırım Nogay ordasının geçmiş şevketi, Ruslarla ve Kalmıklarla olan mücadeleleri aksettirmektedir. Bu destanlara göre Türk dünyasının şevketli merkezi "kırk bin camii var Kırım" olup Buhara ve Semerkand ise kutsî

¹ Çokan Velihan-oğlu, Rus Coğrafya cemiyeti (Etnografya kısmı) ZIRGO. XXIX s. 17

² Dede Korkut, İstanbul tab'ı s. 9.

bir mahiyet arzederler. Hattâ Kara - Kırgızların meşhur destanı olan Manas'a göre dünyanın en uzak yeri Kırım ve Urum olduğu halde (Kızı keter Kırınga oğlu keter Urumga) kahramanlarına Kırım - Astrahan tarihi ile bağlı kabilelere mensupturlar (Sarı Nogay Ermanas, Kara - Nogay Yamgurcu). Orta Türk destanlarının bu cihetlerden tahkik ve tahlilini salâhiyetli erbabına bırakarak biz bu makalemizde meşhur destanların mevzularına, neşir sahalarına ve muhtelif Türk boyları içinde muhafaza edilen varyantlarına dair kısaca malûmat vermek istiyoruz.

ÇORA BATIR

Çora Batır (Çora Narikov) tarihî vesikaların ve Rus vekayinâmeleri tarafından tesbit edilen malûmatın aydınlığına çıkarılsa, görülür ki bu zat destanda tavsif edilen Narik oğlu Çora kadar temiz bir vatanperver değildir. Zaten bunun isminin meşhur Şah Ali (Şagali) Han ismi ile sıkı bağlı olması da, destanı Çora'nın parlak simasında bir leke teşkil ediyor. Buna rağmen Çora Batır yalnız halk kitlesi içinde değil, münevverlerin içinde bile vatanperverliğin ideal bir tipi olarak telâkki edilmiştir. Bilhassa Kırım gençliği Çora Batır'ı "Nerede senin Nureddin'in Çora Batır Gireylerin?" diye istiklâl devrinin büyük kahramanı olarak terennüm etmektedir. (Kırım mecmuası, İstanbul 1919, sayı 1, 367). Zaten destandan maksat tarihî vak'aları tasvir değil, belki halkın bütün hissiyatına, hâtıralarını ve millî gayelerini canlandıracak bir surette aksettirmek için ideal bir âlem yaratmaktadır³. Milletimizin ideali galip ve müstevli yabancılar ile mücadele ve onlardan korunmaktır. Onların bu ideali Çora Batır adına terennüm ettiği destanda bütün kuvveti ile aksediyor. Kırım mütegalibesi Ahtacı Ali Beyi ve "saklav" larını imha ederek Kazan'ı kurtarmağa giden, binlerce Rus askerini kovup Kazan'da beylik eden ve nihayet mahallî entrika ve çekeme-mezliklerden dolayı Kazan'ın sukutunu müteakip Karasu çayına kendini atıp intihar eden Çora'yı millet yaratmıştır. O destanda işte şu "Çora"sını terennüm ediyor. İvan huzuruna elçi olup giden Kazan'a Rus ordusunu dâvet eden Buyurgan Seyit, Kadış, Kul Şerif Molla ve diğerleri ile bazan beraber çalışan vatanperver Safa Girey tarafından idam edilen (Çora Narikov) ise millet için ebediyyen

³ Radloff, Manas mukaddimesi, (Türk Halk edebiyatı numuneleri, V.)

ölmüştür... Merhum İsmail Bey Gaspıralı tarafından Kırım gençlerine karşı söylenen parçada ihtimal ki "Çora" hâtırası üzerinde hakikî tarihin bıraktığı bu gölgeye de cevap telmihi vardır :

*Okum nişan ursa idi
Çağar idi Çora Batır
Atım koşu ozmaganda*

*Atım koşu ozsa idi
Okum Nişan urmaganda
Ayıt nişlesin Çora Batır!⁴*

Filhakika bu parça siyaset meydanına idam edilmek üzere getirilen yahut Buyurgan Seyit ve diğer Kazan partisi ile uyuşmak istediğini yüzüne karşı söylenen "Çora" tarafından Safa Girey Han'a bir cevap teşkil etmektedir : Muhit istediği gibi olsa idi, attığı oklar nişana ursa idi, Çora Batır Kazan'ı kurtarabilirdi, halk vaziyeti kavramaktan aciz, etrafın büyük bir kısmı hiyanet ve ihanet bataklığında bulunursa, Seyitler, mollalar, hoca beyler, hanlardan bir çokları Moskofa hizmet ederlerse "ayıt nişlesin Çora Batır?"...

Çora Batır rivayetleri : a) "Çora"nın Kırım rivayetlerinden bize malûm olanları Bahçesaray, Büyük-hocalar, Karasubazar, Osman oğlu Mehmed (Nogay) rivayetleridir. Bunlardan evvelki üç rivayet Radloff'un "Türk Halk Edebiyatı nümuneleri" külliyyatının 7 cildinde (21, 22; 122 - 132, 167 - 183) neşredilmiştir. Nogay rivayeti ise Molla Mehmed Osmanof'un mecmuasında (bu mecmua müsteşrikler arasında Osmanof hrestomatyası, adı ile marûf olup 1883 de (Petersburg'da tabedilmiştir) tesbit edilmiştir.

Münderecat itibariyle bu Kırım Nogay rivayetleri biri birinden az çok farklıdır. Kırım Büyük-hocalar rivayetinin bariz hususiyeti vardır. Bir çok noktalarda Kazak - Kırgız rivayeti ile yaklaşmaktadır. Karasubazar rivayeti ise tâbir ve üslûb itibariyle Manas destanını andırıyor. Bahçesaray rivayeti diğer destanlarda söylenen bir epizot-tan ibarettir. Çok kısa bir hikâye'dir.

b) Kazak - Kırgız rivayetleri: Çemkent rivayeti olan Çora Batır destanı Ebu Bekir Divay oğlu tarafından Orta - Asya salnâmesinin 1895 senesine ait nüshasında Rusça (Taşkent 1896) ve son inkılâp senelerinde aynı rivayetin metni ve bir de Sırderya havzası "Batırlar" külliyyatı serisinde neşrolunmuştur.

⁴ Cafer Seydahmet Bey'in Makalesi, Emel mec. sayı 18.

c) Başkurt rivayeti bugüne kadar neşredilmemiştir. Lâkin bu rivayetten muhtelif etnografi makalelerinde bahsedilmiştir. Kazan'lı Münir Hadi Molla "Başkurt Tarihi" adlı eserinde de Başkurtların kendilerine mahsus bir destanları olup "Çora" tesmiye ettiklerini kaydetmiştir. Çora Batır destanının bazı parçaları şarkî ve cenubî Başkurlarda bugüne kadar bir marş gibi söylenmektedir ki, güfte ve bestesini sırasıyla neşredeceğiz.

Kırım rivayetlerinin münderecatı: 1) Yukarıda zikrettiğimiz veçhile Bahçesaray rivayeti ehemmiyetsiz bir epizottan ibarettir, bu rivayetin dikkati çeken noktaları; Çora Batır'ın babası "Karib" yigit olmuştur (Kazak - Kırgız Çemkent rivayetlerinde ise "Karib Bay" Narik'in büyük biraderidir). Çora Batır'ın babası tek bir buzağıya malikti. Bunu Çora güderdi, arkadaşları da vardı. Bir gün fakir bir yolcu bunlardan ekmek istedi. Zengin çocukları bir şey vermediler, Çora bunun için buzağısını kesti ("Dastan-ı Aksak Timur"de Timur'un gençliğine dair söylenen hikâyenin aynıdır). Kazan batırlarından birinin ismi Karaman'dır. (Kazak - Kırgız rivayetinde bu Karaman Kalmuk kahramanıdır).

2) Büyük - hocalar rivayeti: Narik Canbek Han'ın yiğitlerinden idi. Fesih ve kahraman bir erdi. Bunun karısı Mengli Sulu adında gayet güzel bir kadın idi. Canbek Han bu kadına aşık oluyor ve tarrazda bulunmak istiyor. Narik, Hanı öldürüp Küküşülü tamay'a * gelip yerleşti. Şol vakit Çora dünyaya geldi yiğit oldu. Bunun obasından Han ne vergi alabilir ve nede ulag.... Bir gün Çora evde yokken Han'ın Ahtacısı (diğer rivayetlerde Aktas, Aktaş oğlu Ali Bey yahut Ali Bey'in kardeşi Aktas Mergen şeklinde kaydedilen bu isim bu rivayette galiba doğru olarak, Ali Bey'in memuriyetinin ismi olduğu anlaşılıyor) gelip ulag bindi, koyun kestirdi, yedi.

Han'ın ahtacısı Ali Bey

Cavrunda bir mengli bey

Basa kelip diy

Başka közge tarttı diy

Yaman sözler ayıttı diy

Sıyusuna kulan koylar soydurdı

Ertengisin erte bilen turdu diy

Cav içinde Deli bey

Kırk saklavman Narık kartka

Atası Narık kartm

Anası Mingli Sulu kurtkaga

.....

Susununa rakı ballar süzdürdü

Ulav ulav dip turdu diy ...

* كوكوشولى تاما = Herhalde Küküş ulu Tamay olacaktır. bk. 4) 83 s. 14 sat.

Çora Batır eve geldi. Annesi Ali Bey'in mezaliminden şikâyet etti. Çora Batır Ali Bey'in arkasından takip ediyor :

<i>Ali Bey onu kördü diy</i>	<i>Ali ayıttı saklavarına</i>
<i>Toktaşınız yigitler</i>	<i>Bir karaşa bulut çıga</i>
<i>Karaşa bulutun astında</i>	<i>Bir yaman çañ çıga</i>
<i>Şu çañ içinde körüngen</i>	<i>Narik oğlu Çoradır</i>
<i>Aytkaşı kadar Çora Batır</i>	<i>Çora Batır keledir</i>
<i>Çora Batır kelgende</i>	<i>Ali Bey tolgap ayıttı diy</i>
<i>Ayıt inim, ay ayıt inim</i>	<i>Atıñ başın tart inim</i>
<i>Son Çora Batır aytadı :</i>	
<i>Ayıt mam agam ayıt mam diy</i>	<i>Atıñ başın tartmam diy</i>
<i>At iyesi men bolsam</i>	<i>Ulav algan sen bolsañ</i>

Öçün almay kayıtmam diy...

Ali Bey düello ediyor. Çora bunu öldürüyor ve babasına geliyor.

<i>Al al atam, al atam</i>	<i>Savlık bilen kal atam</i>
<i>Men Kazanga baraman</i>	<i>Men Kazanga bargaşın</i>
<i>Han bolgalı barmayman</i>	<i>Han Ahtacısı Ali Bey</i>
<i>Cav içinde Deli Bey</i>	<i>Şunu öltürüp baraman</i>
<i>Başınızga kelmez horluk keltirip</i>	<i>Bu Kırımdan kazak çıkıp baraman</i>
<i>Men Kazanga bargança</i>	<i>Kar yavmasın nur yavsın</i>
<i>Men Kazanga bargan soñ</i>	<i>Kar yavmasın kan yavsın</i>

Çora Batır Kazan'a gitti, yolda bir haneye inip boza içti, haneden bir kız çıkıp :

<i>"Yel yetmes"iñ mingesin</i>	<i>Oka çekpen kegesin</i>
<i>Oñ koluna kuş alıp</i>	<i>Agam kayda barasın?</i>
<i>Çora Batır ayta dı :</i>	
<i>Oka çekpen kegmen</i>	<i>Yel yetmesin mingemen</i>
<i>Oñ koluma kuş alıp</i>	<i>Men Kazanga baraman</i>
<i>Men Kazanga bargança</i>	<i>Kar yavmasın nur yavsın ...</i>

Çora Kazan'a geldi ve Koluncak Batır'a misafir oldu. Bir gün Şagalı Hanın kızı Sarı hanım batırları toplayarak nişan attırıyordu. Burada Çora'nın kim olduğu malûm oluyor. Kazan'a Moskof ordusu geldi, muharebede, Çora kahramanlıklar gösterdi.

Akkelçi meniñ atımnı *Avuzın kere mineyim*
Akkelçi meniñ çubuknı *Aç belime ileyim*
Şu körüngeñ Meskeñni *Börü teger koydayn*
Bölük bölük eteyim.

Moskof ordusunu geri kovdu. Moskof dedi ki: "On biñ adam olsa yine bu batırı alamaz". Bir gün Çora kendi hamisi olan Melek'ten ayrıldı. Aradı buldu ise de Melek kaçtı. Çora kendisinden talih ve kuvvetin gittiğini anladı:

Kazanda katlav katlav kara su *Derin kayda? say kayda?*
Kamşılap tüşüp edim saydır dip *Evvelkiday kün kayda?*

Çora Batır Karasuya düştü öldü, Rus da Kazan'ı aldı.

3) Karasubazar rivayeti: Bu rivayet Radloff külliyyatındaki rivayetlerin nazım itibariyle en zenginidir. Ahtacı Ali Bey'i öldürdükten sonra Kazan'a çıkarken hemşiresi Kanikey ile vedalaşması çok heyecanlıdır.

Kanikey aru kardeşi *Tügrüp evden çıktı diy*
Al yavluknı yabındı *Akasınıñ moynuna sarıldı*
Ketmeçi agam ketmeçi *Agam sen de ketersen*
Atay bilen anaynı *Kimge emanet etersen?*
Al ceren aru atga mingensen *Kuyrugunu yalın*
İpek bilen tüygesen *Akam kayda barasın?*
Ogunu yaynı takkasın *Ok batmagan köbeni*
On yagına salgasın *Akam kayda barasın?*
Okalı çekben kep alıp *Oñ koluna kuş alıp*
Akam kayda barasın?

Çora Batır ayttıdıy *Al ceren atka mingemen*
Kuyrugun yalın tüygemen *Çuñkanmas dep etkemen*
Ogum, yaynı takkaman *Ok batmagan köbemi*
Oñ yagına salgaman *Düşmanlar körüp taysın dep*
Bulat kılıç baylasam *Karabaş süngü kötersem*
Yedi hanlık Kazanga *Kazak çıkıp baraman*
Men Kazanga barganda *Kazanı orus almasa*
Taktasın otka yakmasa *Taşın suga atmasa*
Men Kazanga bargaçı *Kan yavmasın kar yavsın*
Men Kazanga bargansoñ *Kar yavmasın kan yavsın.*

Emel 23, 1930

*Men Kazanga bargaçâ
Bey bolmaga barmaymen
Bey etseler hiç bolmam
Kazannı Orus almasa
Top aldına salmasa
Kün körmegen arular
Bizge yazık bolmasın
Pek çeklegen mıhıman
Sen yıglasan kanikey
Yıglama kardaş yıglama
Men Kazanga yetermen*

*Han bolmaga barmaymen
Han etseler hiç bolmam
Men Kazanga barmaçık
Altmaşka kelgen kartların
Sabi kübi yıglay yürnese
Oruska meyt bermese
Men Kazan halkının kapusına
Yıglama kardaş yıglama
Men kalayça ketermen
.....
Ölsem şehit ketermen.*

KIRIM NOGAY RİVAYETİ

OSMAN OĞLU MOLLA MEHMED

4) Dağıstanlı Kadı Bey Mirza av avlarken bir çocuk buldu, ve onu besledi, bu çocuk büyüdü adı Narık idi. Narık el içinde çok sevimli bir yigit idi. Bunu sevmiyen ve çekemeyen bir adam varsa, o da Kadı Bey'in biraderi Han Mirza idi. Narık evlendi, karısı Meñli Sulu Hanım idi. Kân Mirza bu kadına âşık oldu. Taarruz etmek istedi. Narık bu mütecavizi öldürüp Astrahana, Akça Sultan (Kazak-Kırgız rivayetinde Akça-kale) yanına geldi. Yolda bir çocuğu doğdu, bunun adını Çora koydu. Çora er yigit oldu, bunu herkes severdi.

O vakit Kırım'da Aktas oğlu Ali Bey adında bir bey vardı. Bir gün Narık'ın avılına —obasına gelip Ali Bey ulag (ulav) bindi. Çora'nın annesini tahkir etti. Bu vakit Çora evde yoktu. Çora obaya geldiği gibi, babası ağlıyarak şikâyet etti. Çora Batır bunu işitip :

*Kahrlandı Batır karlandı
Bogurlandı buñandı
Kabalık yünlû ok attı*

*Katı caman şamlandı
Beline buzday bulat kursandı
Kabagı yassı cay arttı...*

Şu suretle Ali Bey'e geldi ve düello yaptı. Ali Bey'i öldürdü ve ulaga binilen karagir atını aldı.. Çora'yı gören babası diyor :

*Alısta kara körüngen
Kademsiz bizim Çora ogul
Kara öltürken kutulmas*

*Kara kus karga tügüldü
Bu Kırında töre tügül
İndikisi alay kün.*

Kayda meken eter ol...

Çora cevap verdi :

Al indi atam al indi *Sağlık bilen kal indi*
Aktasınır Ali beyi öldürdüm *Basımıza ülken kıyın keltirdim*
Bu Kırırda töre tügil Kara öltürgen kurtulmaz
Kaznalı yurt Kazanga kazak çıkıp baraman

Çora Batır annesi ve refikası ile vedalaşıp yola çıktı. Yolda Kolunçak Batır'a tesadüf etti. Kolunçak :

Okalı çepken oñ salgan *Oñ koluna süngü algan*
Yalın kılıç baylangan *Yalañlangan at bingen*
Töre kayda barasıñ?

dedi : Çora :

Töre tügil karaman *Narık oğlu Çoraman*
Aslımın sorasañ *Men Argınman*
Ak şunkar kuştan kargınman *Avlımın sorasañ*
Ay tamgalı Köküş oğlu Tama'man *Kazanga kazak çıgıp baraman*
Kavgalı kün cavlı kün *Kazan atlı şehiriñ kapusınıñ tübünde*
Kalasınıñ agzında *Avur asker kelgende taştan sokkan*
kaya man

dedi. Çora Batır Kazan'da, Kazan kahramanlarını görüyor. Bunların ahlâk ve seciyelerini öğreniyor. Günlerin birinde Kazan üzerine Rus ordusu geldi. Çora Batır Kazan batırlarının şehri Ruslara verip kaçacaklarını anladı ve şu sözleri söyledi :

Asbalı bayrak kırk kırtu *Kıraldıñ kırk miñ askeri*
Yasav yasap kiledi *Ayday hayday bizge zehrin saçmaga*
Camanlardı karaçı *Ekev ekev baş koşup*
Sipsiñ sipsiñ etedi *Kaznalı curt Kazandı*
Keri koyup kaçmaga...
Burcuna bulut iyrilgen *Minaresi küñge çağılğan*
Darvazasın almas minen kondurgan *Usugumuz Kazandı*
Çag Edildiñ özünde *Çag Meskeviñ töründe*
Kalay caman tegipti *Kıyamet künler bolganda*
Hak divanın kurganda *Hak iyesi bir Huday*
Özi kadı bolganda *Batırlar caman hayal tutmañız*
Yartı köñül bolmañız *Usugumuz Kazandı*
Alay kün bizden sual eter ol

Çora Batır Kazan askerine kumandan olup Rus ordusunu koğdu. Şah Ali* Han Çora'nın hürmetini arttırdı. Moskova'da dehşet hüküm sürüyor; bu dehşeti Çora'nın kendisi tasvir ediyor.

<i>Ayagı mermer taşından</i>	<i>Omravı urdalar köçken caylavday</i>
<i>Omırtkası oklavday</i>	<i>Kulakları sırgalı</i>
<i>Kuyruğu calı kınalı</i>	<i>Sanında elif tamgalı</i>
<i>Savrisında sarı altınday kulpalı</i>	<i>Meskevdin bayar kızları</i>
<i>Karagır yügrük atka biz minsek</i>	<i>Karagırge atlansak</i>
<i>Kara kazday çuvlaydı</i>	<i>Narık oğlu Çora aytar</i>
<i>Şul hayvan ayagın oynap basadı</i>	<i>Kıraldin kırk min askeri</i>
<i>Ak baldaktı suvursak</i>	<i>Algı Batır keler dip</i>
<i>Ak koyanday kaçadı</i>	<i>Yassı Meskev içinde</i>
<i>Kelse bizni olca eter dip</i>	<i>Kara susar ton kiyip</i>
<i>Sağı bayar kızları</i>	<i>Kara sıman bet sürtüp</i>
<i>Azın filfil tişinden</i>	<i>Ün tutuştum yıglaydı.</i>

Çora Batır Moskova'dan bir cariye esir almıştı. Bu kız hamile iken vatanına kaçtı ve orada bir oğlu doğurdu. Gelelim Narik hikâyesine :

Çora Batır Kazan'a kazak çıktığı günden sonra, Ali Bey'in akrabası Narık'in malı mülkünü yağma ettiler (Kazak-Kırgızların Çem kend rivayetinde de böyledir). Narık fakir oldu dilene dilene Kazan'a geldi. Çora Batır Kazan batırları arasında iken Narık bir dilenci kıyafetinde geldi, Çora babasını tanımamazlıktan geldi, o vakit ihtiyar dilenci, diğer batırların ricası ile bir *cır* söylüyor :

<i>Kazna kazna mal kelse</i>	<i>Kaznacı kara duvan (?) süyüner</i>
<i>Kapı aldına cav kelse</i>	<i>Kolunçak minen er Çora</i>
<i>Kara kanga boyanar</i>	<i>Şunday etken er Çora'nın atası</i>
<i>Kulpalı çelek kolga alıp</i>	<i>Elden elge tilener.</i>

Çora Batır babasını evine getirdi. Çok mal ve mülk verip Kırım'a gönderdi. Şah Ali Han'ın Sarı kanım adında bir kızı var idi. Bir gün Batırlara hediyeler gönderdi. Çora Batır'a ise bir kapalı kutu gönderdi. Çora buna darıldı. Sonra anlaşıldı ki bu kutunun içinde

* Şagalı yazılıdır.

yılan gibi çöreklenmiş bir kılıc varmış. Yine Rus ordusu geldi. Çora Batır ön safta bunlarla muharebe ediyor :

Şah Ali Han'ın kızı için *Safa kanıñ özü için*
Alar için bolmasa *Akmescidin özü için*
Allahlap azan şakırgan

diyor.

Bu muharebede bir Rus delikanlısı Çora'ya karşı ciddî bir mukabelede bulunuyor. Bu gök gözlü "malay" Çora'nın Moskov'lu cariyesinden doğmuş kendi oğlu idi. Bununla mücadele ederken, kahraman Çora çok yoruldu. Bunu gören han kızı Çora'ya içki (susın) gönderiyor. Çora bunu reddederek şöyle diyor :

Şah Ali Han'ın yurtu için *Safa Ali Kanıñ könlü için*
Kök çubarım artmay *Bu kâvurduñ gökçe közlü malayın*
İñrentip ana Edilge kulatmay *Bu kâvurduñ manastırın cıktırmay*
Ornına Akmescitler diktirmey *Allahlap azan eyttirmey*
Kaytmandı yanlar kaytmandı *Kaytıp susun tartmandı*

dedi. Oğlunu öldürdü. Lâkin Rus ordusu Kazan'ı işgal etti, bunu gören Çora :

Kara argımak at minip *Kaçmas bulat baylanıp*
Kara narlar eyertip *Kayta kayta köp çattık*
Bu Kazandan içken demdi aklarga *Kazna bozup mal berdik*
Bizim minen birge atlangan narılarga *Ölmey Kazan aldırđık*
İndi kalay bararmız *Öpkeleşip ayrılğan*
Kadı Girey kandı saklarga!

diye ağladı. Rus elinde kalmağa razı olmadı. Kırım'a gitmeğe de yol bulamadı. Kazan'ın yanında bulunan Karasu çayına gelip, karagir atı ve bütün silâhları ile suya kendisini atıp intihar etti.

Kırım Nogay rivayeti şu suretle Çora Batır'ı intihar ettirmektedir. Ruslarla mücadeleyi de en vazih surette inhikâs ettiren yine bu rivayettir.

ORTA TÜRK DESTANLARI VE KIRIM

II

ADİL SULTAN

Emel Mecmuası: Sayı :

5 (29) 1 Mart 1931

Tarihî vukuat üzerine teşekkül eden mühim destanlarımızdan biri de “Âdil Sultan” destanıdır. Bu destan 30. XI. 1578 senesinde ‘Şamahî’ güneyinde ‘Molla Hasan’ adlı mevkide vaki olan Türk - İran muharebesinde esir edilen ve İran’ın ‘Kahkaha’ kalesinde öldürülen Kırım şehzadesi Âdilgiray ve arkadaşları olan Kırım-Nogay mirzalarına aittir ki Safevî ve Osmanlı tarihlerinde tafsîlâtı yazılmış ve şair Namık Kemal Bey’in bir romanına (Cezmi) mevzu olmuştur. Zamanında bütün Türkistan ve Türkiye’yi heyecana getirmiş olan bu vaka Orta Türkler içinde bir destan mevzuu olup, Kırım’dan uzak olan Sirderya havzaları Kazak - Kırgızlarında bile bu güne kadar terennüm edilmektedir.

“Âdil Sultan” destanının Kırım rivayetleri Radloff külliyyatının (Proben) yedinci cildinde (s 215 - 223) ve Molla Mehmet Osmanof müntehabatında (s 71 - 79) tesbit edilmiştir. Kazak - Kırgız rivayeti ise Zarif Taşkendi tarafından “Edebiyat-ı Kazakiye” adlı eserinde (Kazan 1909 s. 9 - 18) tesbit edilerek neşredilmiştir.

Radloff tarafından “Kögenni Kıyat*” da, Zarif Taşkendi tarafından Sirderya havzasında tesbit edilen rivayetler Osmanof Mehmet Efendi rivayetine nazaran kısadrlar.

Mehmet Efendi rivayeti olan Âdil Sultan destanı validesi ‘Dana Begim’ tarafından söylenen ağıttır. Adil Sultan’ın hayatı, cesareti, kahramanlığı ve şehadeti destanda ‘ağıt’ olarak hikâye ediliyor. Ağıt nakleden saz şairinin mevzua ait verdiği tafsîlât pek azdır. Aşağıda görüleceği veçhile ‘Nakil Şair’ hikâyeye “Dana Bigim Aytadı...” diye başlıyor.

* Kıyatların bir gurubu.

“Âdil Sultan” destanının Kazak - Kırgız (Sirderya) rivayeti de Kırım rivayetlerinden pek az farklıdır. Fakat bu, ‘ağıt’ dan ziyade hikâyedir.

Adil Sultan destanının Kırım rivayetlerinden evvel Kazak - Kırgız rivayetini nakledeyim. Çünkü Kırım’dan çok uzakta, Sirderya havzalarında ve Bozkırlarda terennüm edilen bu Kırım destanı, Kırım şevketinin çöktüğüne uzaktaki kardeşlerin bu güne kadar ağladıklarını, 16 ıncı asırda Orta Türk siyasi vahdetinin kırılmasına rağmen, millî ruh ve millî anane vahdeti yaşadığını gösterir.

ÂDİL SULTAN

(Kazak - Kırgız Rivayeti).

Geçen zamanda Kırım vilâyetinde Çengiz ahfadından Muhabbet Giray oğlu Âdil Sultan adında bir sultan vardı. Bu genç sultan etrafındaki bütün hanlara galip olmuştu. O zaman Türk sultanı Mısır’da Hondhar¹ şehrinde oturuyordu. İdil sahilindeki hanlardan Alçı İsmail, Hondhar şehrine bir mektup yazıp Adil Sultan hakkında maruzatta bulundu. “Bunu kızılbaşa gönderiniz. Orada öldürsünler. Yoksa size ve bize karşı ordusunu sevk edecektir” dedi.

Hondhar bunun üzerine Adil Sultan’a ve muhafızı *Orakoğlu Karasay Mirza*’ya altı at hediye gönderdi ve mektup yazdı. Bunu gören Adil Sultan söylüyor :

*Tupır da tupır at keldi
At moynuna karasa
Tebingidey² tım çubar
Tiñbil ala hat keldi
Hattı okup karasa
Kızılbastı çap degen
Karasay minen Adildiñ
Atı cazılıp hat keldi
Erteñ edi keş boldu...
Kırım Kırım bolgalı*

Patırdı gümbürtü ile at geldi
Atın boynuna bakıldıkta
Eğer örtüsü kadar (büyük) ap alaca
Benek benek (yazılı) mektup geldi.
Mektubu okuyup baktıkta
Kızılbaşı yağma et demiş
Karasay ile Adilin
Adları yazılı mektup geldi
Sabah idi geç oldu...
Kırım Kırım olalı,

¹ Hüdavendigâr’in bozulmuş şekli.

² Üzeninin ayak tepme yeri.

<i>Kırımğa kırk miñ mescit salgalı</i>	Kırım'da kırk bin mescit yapılalı
<i>Sol Kırımdıñ içinde</i>	Şu Kırımın içinde
<i>Kadı minen moldası</i>	Kadısı ile mollası
<i>Moldası minen softası</i>	Mollası ile softası
<i>Okurga adam tappadı</i>	Okumaya adam bulamadı
<i>Koymay barın cıydırdı</i>	Hiç birini bırakmadan hepsini toplattı
<i>Usladıgı Hive, Buhar elinden</i>	Tuttuğu Hive, Buhara ilinden
<i>Alıstan nendey can kelgen</i>	Uzaktan ne gibi can gelmiş...

Bu mektubu "Ebülhayr" adında bir genç softa okudu. Hondhar'ın emirleri şunlardı :

<i>"Kabartıdan cungan kızıl sırlı</i>	Kabartı'da yontulmuş kızıl boyalı
<i>cebe alsın</i>	cephane alsın
<i>Kogalı'dan koy alsın</i>	Kogalı (denilen yerden) koyun alsın
<i>Kökçeköl'den tuz alsın</i>	Gökçeköl'den tuz alsın

Karasay Mirza ile Adil Sultan kırk bin askerle Kırım'dan Derbend'e hareket ettiler.

<i>Kırımnan kırk miñ asker attandı</i>	Kırım'dan kırk bin asker yöneldi
<i>Kabartı'da kızıl sırlı cebe aldı</i>	Kabartı'da kızıl boyalı cebe aldı
<i>Kogalı'dan koy aldı</i>	Kogalı'dan koyun aldı
<i>Kökçeköl'den tuz aldı</i>	Gökçeköl'den tuz aldı.
<i>Kızılbastıñ Kazban degen</i>	Kızılbaşın Kazvin denen
<i>Şehriniñ çitine barıp dem aldı.</i>	Şehrinin kenarına varıp dinlendi.

Kazvin civarına geldikten sonra Adil Sultan Oysun Er Süleyman ve Konrat oğlu Uzun Aydar adlı beylerine "Kızılbaş ordusunu keşf için gitmelerini" emretti. Bunlar "Biz kızılbaş a hiyanet etmemeğe yeminliyiz" diye itizar ettiler. (Bu kahramanlar da muharebede ölmüşlerdir. Anlaşılan o zamanın telâkkisine göre keşfe gitmek "hiyanet" addedilmiş). Adil sultan bunların itizarını kabul ederek Orakoğlu Karasaya emir etti.

<i>Orakdıñ oğlu Karasay</i>	Orak'ın oğlu Karasay
<i>Ezelden çabagan biçil</i>	Ezelden çapulcu
<i>Badır erdiñ balası</i>	Badır erin evlâdı
<i>Katulandı karlandı</i>	Sertleşti, kaharlandı
<i>Kattı caman çamdandı</i>	Çok fena halde açığı tuttu
<i>Beline sadak buundı</i>	Beline sadak (okluk) bağladı

<i>Çalkaskanı iyertip</i>	Çalkaska (adlı) atını eğrleyip
<i>Minip çıktı Karasay</i>	Binerek çıktı Karasay
<i>Öte ölse karagaç</i>	Öte (ırmağını) geçtikte bakınca
<i>Öte çaptı Karasay</i>	Geçiverdi Karasay
<i>Ötenin boyu köp sala</i>	Ötenin boyu (sahili) çok köyler
<i>Boylap gezdi Karasay</i>	Yakayı takip ederek gezdi Karasay

Karasay geldikten sonra Âdil Sultan'a fena haber getirdi. Düşmanın kaleleri çok muhkem ordusunun da kuvvetli olduğunu söyledi. "Sultanım, Kırım'a - Bahçesaray'a geri dönelim!" dedi :

<i>Ay Adilim Sultanım</i>	Hey Adilim Sultanım
<i>Çalkaskanı alıp edim danminen</i>	Çalkaşka (atı) alıp idim ünü ile
<i>Toguz kara nar menen</i>	Dokuz kara erkek deve ile (satın almıştım)
<i>Toguz susar ton minen</i>	Dokuz samur kürk ile
<i>Sıyı cetken kız minen</i>	Güzel kızlar(verip) ile aldığım(bu atı)
<i>Bir çabarmen dep edim</i>	Bir koşturacağım demiştim
<i>Cazgı oturgı ökpe bavır calminen</i>	İlkbahardaki ciğer yele yağ ile ³
<i>Baldagı altın akbulat</i>	Kabzası (sapı) altın ak çelik (kılıç)
<i>Sugarırmin dep edim</i>	(Bu kılıcı) gâvurun boğazından
<i>Kavırnuñ tamagından</i>	Şarlayıp akan kaniyle suvaracağım
<i>sırlap akkan kan - minen</i>	demişim
<i>Ay Adilim Sultanım</i>	Hey Adilim Sultanım
<i>Men bir ülken şehir kördüm</i>	Ben bir büyük şehir gördüm
<i>Aynalası argımak çavup citkisiz</i>	Çevresi argımak (Türkmen atı) koşmakla dolaşamaz.
<i>Avlusunuñ başına</i>	Avlusunun başına (tepesine)
<i>Balaban turgay çurlap uçup çikkısız</i>	Büyük serçe uçup çıkamaz
<i>Çöldör de çöldör söylesken</i>	Çaldır, çaldır (onomat.) söyleşen,
<i>Çılaçasen kelen tasday söyretken</i>	"Çılaçasın" (?) taş gibi sürükleyen
<i>Cüzi karış sır bulatdı bağlangan</i>	Yüzü (bir) karış pulat (kılıç) bağlanmış
<i>Baskan sayın kelen⁴ tas</i>	(Yere) bastıkça hep taş (tan ibaret)
<i>Bargan sayın karangı</i>	Vardıkça (ilerledikçe) karanlık;

³ Cal 'Yal' atın yelesinin altındaki yağ.

⁴ Keleñ 'her vakit' anlamcadadır.

*Allahlaskan erlerdiñ
At oynatar ceri emes
Ayl tarttık cırımga
Cırım tarttık aylga
...Kel, osu kaytsak kaytedi?
Bahçesaray Kırımga...
Kızılbaş tegen gavurduñ
Kalasın aldında
Ağıp çatkan Kürü bar
Kür'üñ argı cagında
Koy kalası tagı bar
Çingiz oğlu töreniñ,
Edige oğlu mirzanıñ
Bu seferde Sultanım
Keri kaytar cönü bar,*

“Allah”!.. “Allah!” diyen erlerin
At oynatacağı yer değil (bu yer).
Kolan çektik terki bağına
Terki bağı çektik kolana
Gel! şu dönsek nasıl olur?
Bahçesara’ya, Kırım’a
Kızılbaş denen gâvurun
Kalesinin önünde
Akıp yatan Kür (ırmağı) var
Kür’ün öte tarafında
Hoy kalesi de var.
Çingiz oğlu prensin,
Edige oğlu emirzadenin
Bu sefer, Sultanım.
Geri dönmesi uygun olur.

Adil Sultan bu sözlerden hoşlanmadı. “Ben geri dönmeyeceğim. Edige oğlu Mirza’ya da gel, beraber gidelim’ demem. Orak oğlu Karasay korkuyorsa koğuştaki kalır...” :

*Men kaytmaymın kaytmaymın
Atımdıñ başın tartmaymın
Edige oğlu mirzaya
Kırıkka⁵ cür dep aytpaymın
Camanga coldas bolmaymın
Hazırlanıp kelgende
Avdarmasın Hudayım,
Er cegittiñ mañlayın!
Oraktıñ oğlu Karasay
Ezelden batır erdiñ balası-ay!*

*Korksan koştı yatarsın
Korkpasang aç tang erten*

*Allahlap benimnen
Bir mereke batarsın!”*

“Ben dönmem, dönmiyeceğim,
Atımın başını çekmiyeceğim,
Edige oğlu Beyzadeye (kırk kişiyle)
“Savaşa yürü!” demiyeceğim,
Fena (adama) yoldaş olmayacağım,
Hazırlanıp geldikte
Tanrı (yere) düşürmesin!
Er yiğitin alnını
Orakın oğlu Karasay
Ezelden bahadır (yaradılmış) erin
evlâdı,

Korkuyorsan çadırında yatarsın
Korkmuyorsan aç (karın) sabah er-
kenden

“Allah, Allah”, diyerek benimle
Bir savaşın zevkini tatarsın.”

⁵ Kırk yoldaş.

Karasay Mirza, Sultan'ın bu sözü üzerine gayrete geldi.

<i>Oraktıñ oglu Karasay</i>	Orakın oğlu Karasay
<i>Çapagançıl batır erdiñ balası</i>	Çapulcu (akıncı) bahadırın evladı
<i>Katılandı, karlandı</i>	Sertleşti, kaharlandı,
<i>Katı caman çamlandı</i>	Fena halde açığı tuttu
<i>Buurkandı, bursandı</i>	hiddetlendi, kudurdu
<i>Muzday temir kursandı</i>	Buz gibi demir (zırh) giydi
<i>Çalkaska'nı iyertteş</i>	Çalkaska'yı eğerleyip (bu ata)
<i>Minip çıktı Karasay</i>	Binerek çıktı Karasay
<i>Öte öte karagaş</i>	Sert sert bakınca
<i>Öte çaptı Karasay</i>	Öteyi geçiverdi Karasay
<i>Öte'nin boyu köp sala</i>	Öte (ırmağının) boyunda çok köy (var)
<i>Boylap kezdi Karasay</i>	(Öte'nin) yakasını takip ederek gez- di Karasay

Karasay Kızılbaşların 'Hoy' kalesini zabtetti. Adil Sultan kaleye dahil oldu.

Adil Sultan ordusuna mensup yiğitlerden biri kızılbaş kızı ile evlendi. Bu kızın ısrarı üzerine Adil Sultan kaleye yerleşti.

Sabah erkenden kalenin düşman tarafından muhasara olunduğu malûm oldu. Muharebeye başlandı. "İlk hücumda, bolat kılıç bağlanan, attığı oklar sayılı olan, okları bir yüz bin asker yerine kaim olan Dost oğlu Er Süleyman düştü.... İkinci hücumda üç yüz bin askere kumandanlık eden, üç defa suğarılan demir süngü eline alan, üç kelime sözüyle il idare eden Kongrat oğlu Uzun Aydar düştü.

<i>Bir casına kelgende</i>	Bir yaşına geldiğinde
<i>Oylı bulat baylangan</i>	Süslü pulat (kılıç) bağlanmış
<i>Atkan oğu sanavlı</i>	Attığı oklar hesaplı (isabetli)
<i>Sadagı san kişige balavlı</i>	Okluğu yüz bin kişiye müsavi
<i>Dostung Er Süleyman cıgıldı</i>	Dostun oğlu Er Süleyman düştü,
<i>İki casına kelgende</i>	İki yaşına geldiğinde
<i>Üç san kolga bas bolgan</i>	Üçyüz bin (kişilik) orduya baş olmuş
<i>Üç kurulgan aru süngü kolga algan</i>	Üç (tane) kurulmuş temiz süngü eline almış
<i>Üç avuzdan aydap itdi curt etken</i>	Üç ağız (söz) ile halkı yurt etmiş
<i>Kongrattın oglu Uzun Aydar cıgıldı</i>	Kongrat oğlu Uzun Aydar düştü,

Üçüncü hücumda Sultan bizzat muharebeye girdi. Zırh giyimini giydi. Gazabı tuttu, bağırdı.. "Edrene" yayını eline aldı, dizi üzerine koyup kurdu.

Fakat... "Edrene" yay kırıldı. Sultan esir düştü.

<i>Üç casına kелgende</i>	Üç yaşına geldiğinde
<i>Adil Sultan, cas sultan</i>	Adil Sultan, genç sultan
<i>Çamurkandı, çamlandı.</i>	Kızdı hiddetlendi
<i>Çın temirdi çarlandı</i>	Gerçek demirle örtündü
<i>Edrenesin tezine salıp kurdu indi</i>	"Aderne" yayını dizine koyup kurdu
<i>Atkan cerdi esik esik col etti</i>	Attığı yeri eşik eşik yol etti.
<i>Er er tizeden kan etti...</i>	Erlerin dizine kadar kan etti...
<i>Tutkalından şart ketti</i>	Tutulan yerinden "şart!" diye kırıldı.
<i>Fartkan yayı sultanding...</i>	Çektiği yayı sultanın...
<i>Sag azamat narttarım</i>	Sağ (olun) yiğit, kahramanlarım,
<i>Börü tondu karttarım</i>	Kurt kürklü yaşlılarım,
<i>Hocam minen Sıddıkım</i>	Hocamla Sıddık'ım
<i>Bul gavurdung kolunda</i>	Benim naşım (meyyitim)
<i>Kaldı menin biyitim.</i>	Bu gâvurun elinde kaldı.

Kırımhılar ne kadar gayret gösterdilerse de Sultanı kurtaramadılar.